

Istoria României și istorie universală

ASPECTE PRINCIPALE PRIVIND ISTORIA PAȘALÍCULUI DE LA TIMIȘOARA

THEODOR N. TRĂPCEA

Poporul român are o istorie unitară. Deși vitregit de vremuri, divizat în formațiuni cu caracter politic, militar, administrativ, autonome, totuși s-a menținut din cele mai vechi timpuri ca un tot omogen, atît sub raportul valorilor materiale și spirituale, cît și al conștiinței de origine și neam.

Parte componentă din acest tot organic este și Banatul. Dezvoltarea sa istorică, în condițiile social-economice și politice impuse de ocupații străine, i-a imprimat unele particularități. Acestea, deși n-au estompat trăsăturile generale, comune, de dezvoltare și afirmare ale poporului român pe întreg teritoriul României, comportă totuși unele trăsături specifice inerente unui trecut milenar. Din rîndul celor din urmă face parte ocuparea de către turci a Banatului de vest și transformarea lui în pašalic, la 1552, cu sediul la Timișoara, apoi încorporarea la 1658 a unei fișii din Banatul rămas sub autoritatea principelui Transilvaniei, în care erau cuprinse cetățile Făget, Lugoj și Caransebeș.

Trecutul acestei perioade de stăpînire turcească asupra Banatului este în general puțin cunoscut, fiindcă, pînă în prezent, nu s-a făcut un studiu mai aprofundat asupra lui, iar materialul informativ publicat în trecut¹ și în prezent² a adus clarificări parțiale. De aceea, expunerea prezentă nu va fi o contribuție, caracterizată prin inedit, ci o scurtă sinteză cu unele aspecte mai pregnante ale stăpînirii turcești.

¹ L. Thalloczy, I. Krcsmarik și Gy. Szekfű, *Török magyar ogleváltár*, 1533—1789. (Documente turco-maghiare, traduse de Imre Karácson), Budapesta, 1914; Imre Karácson, *Evlia Cselebi magyarországi utazásai* (Călătoriile lui Evlia Celebi în Ungaria), Budapesta, 1904, Lászlófalvi Velics Antal, Ernő Kammerer, *Magyarországi török kinstari defterek* (Defterele fiscale turcești din Ungaria), vol. I., 1543—1655, vol. II 1540—1639, Budapesta, 1886, 1890.

² L. Fekete, *Török birtokrenszer a hódolt Magyarországon* (Regimul proprietății în Ungaria de sub ocupația turcească), Budapesta, 1940, Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. I, București, 1960 și vol. II. 1965; idem, *Cronici turcești privind țările române*, vol. I, sec. XV — mijlocul sec. XVII, București, 1966; Aurel Decei, *Sursele istorice turcești privind stăpînirea otomană în Banat*, în „Studii de istorie a Banatului”, vol. II, 1970, p. 9—23; I. Totoiu, *Contribuții la problema stăpînirii turcești în Banat și Crișana*, în „Studii, I, 1960, p. 5—37.

I. CAUZELE ȘI ÎMPREJURĂRILE ÎN CARE A FOST CUCERIT DE CĂTRE TURCI BANATUL DE VEST

La 1526 avea loc lupta de la Mohács, ultimul episod din seculara confruntare dintre Imperiul otoman, în apogeul puterii sale, și regatul feudal maghiar, în deplorabilă decadentă³. Armata maghiară a fost nimicită, iar regele își găsi moartea înecat într-o mlaștină. Evenimentul marca începutul dezmembrării regatului feudal maghiar. Pentru tronul rămas vacant s-au ivit doi pretendenți, Ferdinand Habsburgul, în calitate de, de două ori cumnat cu Ludovic al II-lea, regele înecat, și Ioan Zapolya, voievodul Transilvaniei. În cele din urmă, cei doi rivali au ajuns la un compromis, prin înțelegerea de la Oradea, de la 1538. În baza acesteia, lui Ioan Zapolya îi revenea Ungaria centrală cu capitala la Buda, pe care însă se obliga s-o lase lui Ferdinand după moartea sa, neavând urmași. În 1540, Ioan Zapolya muri. În locul lui lăsa un fiu, pe Ioan Sigismund, recunoscut urmaș de către nobilimea maghiară și de sultanul însuși, deși era încă în scutece. Ferdinand pretindea însă aplicarea tratatului de la Oradea. Față de intențiile sale, Soliman nu ezită să ocupe Ungaria centrală și să instaurze (1541) la Buda sediul unui pașalic.

În Transilvania au continuat frământările în mijlocul cărora se aflau doi protagoniști, Petru Petrovici, ban al Lugoșului și Caransebeșului și George Martinuzzi, călugăr la curtea lui Zapolya. Primul era omul devotat Porții, în schimb Martinuzzi ducea o politică personală de salvagardare a intereselor Transilvaniei. Cel din urmă fu numit, în 1542, de către Dieta din Tg. Mureș, *locum-tenens*. Concentrând în mîna sa întreaga putere militară și financiară a țării, „fratele” cum mai era numit Martinuzzi, a dus o politică de duplicitate, riscantă, a cărei victimă a fost el însuși. „Călugărul diabolic”, cum era calificat Martinuzzi pentru politica sa, a încheiat un tratat secret cu Ferdinand prin care-i ceda Transilvania. Prevalîndu-se de el, generalul lui Ferdinand, Giambattista Castaldo, a ocupat, la 1551, Clujul; bănuind însă pe Martinuzzi de trădare, fiindcă încercase un simulacru de opoziție, l-a asasinat în castelul său de la Vinț.⁴

Sultanul Soliman a poruncit atunci lui Mahomed Socolovici, bosniac islamizat, beglerbeg al Rumeliei, să intervină în Transilvania. În toamna tîrzie a anului 1551, Socolovici a cucerit cetățile Becei și Becicherecul Mare. Singura garnizoană din Timișoara a depus o rezistență îndrîjită, care determină pe Socolovici să se retragă. În anul următor, sultanul Soliman a trimis o armată puternică însoțită de artilerie corespunzătoare, sub conducerea crudului Ahmed, secondat de Socolovici.

Garnizoana s-a apărat eroinic timp de o lună, dar în fața superiorității numerice și de artilerie copleșitoare a turcilor a capitulat. Odată cu Timișoara

³ Despre situația haotică din Ungaria, cf. Victor Brucker, *Magyarország felső állapota a Mohácsi ütközet előtt* (Situația internă a Ungariei înainte de lupta de la Mohaci), în „Mohács Emlékkönyv”, 1926.

⁴ Ioan Lupăș, *Réalités historiques dans le voivodat de Transilvanie* du XII au XVI-è siècle, Bucarest, 1938, p. 92; Ștefan Pascu, *Istoria Transilvaniei*, Blaj, 1944, p. 106—113; *Din istoria Transilvaniei*, vol. I., București, 1960, p. 117—120.

a fost cucerită și Lipova. Astfel, turcii intrau în posesia celor două poziții cheie, care, pe de o parte, înlesneau intrarea în Transilvania, pe de alta, asigurau flancul drept al marelui drum Belgrad-Buda, necesar turcilor⁵. Umanistul român Nicolae Olahul, descriind hotarele Transilvaniei, arăta limpede că turcii nu-și pot croi drum spre această țară, decât cucerind Timișoara⁶. Previziunea sa se împlinea.

II. BANATUL SUB TURCI

1. Împărțirea administrativă și militară a Banatului

Cucerirea Banatului de vest de către turci este un eveniment de importanță capitală pentru trecutul acestei provincii românești, fiindcă faptul a adus prefaceri structurale de ordin economic, social, politic și cultural. Legi și moravuri noi au înlocuit pe cele vechi, seculare, devenind obligatorii. Între stăpînitori și supuși s-a interpus o barieră socială și națională de netrecut. Mahomedanii tratau Banatul ca pe un ținut de graniță, de trecere spre Buda și Viena. În consecință, pretindeau de la locuitorii lui obediență totală, achitarea la timp a dărilor și trupe auxiliare pentru eventuale cuceriri. Au loc prefaceri în așezările urbane și rurale. Unele localități neînsemnate dobîndesc importanță economică, administrativă, militară sau politică, în timp ce altele decad. Din rîndul celor din urmă face parte Cenadul, vechi centru politic și cultural, în schimb se ridică, în afară de Timișoara, Lipova, Ciatad (Lenaheim), Lugoj, Sebeș, Făget, Ciacova, Denta.⁷

Banatul anexat de turci a devenit pașalic, vilaiet sau eialet, condus de un beglerbeg (beglerbei) sau mir-i-miram care, ca semn distinctiv, avea două sau trei tuiuri. Beglerbegul avea în conducerea sa slujbași militari și civili în număr corespunzător cu nevoile existente. În localitățile mai mici exista aceeași componență organizatorică militară și civilă, de asemenea, în raport cu nevoile care reclamau existența lor. În secolul al XVII-lea, numărul lor a crescut simțitor, surscrescența vădînd parazitism. Pașalicul Timișoarei a fost la început anexat Rumeliei.

Beglerbegul avea reședința în castelul cetății, pe locul căruia se află în prezent Muzeul Banatului. În castel mai locuiau caimacamul, care avea funcții administrative, imanul și muezinul.

Un alt personaj important din anturajul pașei era defterdarul-vistierul. Numele lui se trage de la cuvîntul grecesc defter, adică condică, registru. Deci, defterdarul era șeful finanțelor. Avînd o funcție de primă importanță era trimis întotdeauna de la centru.

Vilaietul a fost împărțit în sangeacuri sau live. La început au fost opt, iar de la 1610 s-au redus la șase. Astfel erau: Cenad, Becicherec, Ciacova,

⁵ Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, Timișoara, 1944, p. 22—34.

⁶ *Vezi Călători străini despre țările române*, vol. I., sub redacția Mariei Holban, București, 1968, p. 497.

⁷ Coloman Iuhasz, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft. 1552 — 1699*, Westfalia, 1938, p. 22.

Panciova, Lipova, Moldova Nouă, Orșova și Ineu. În fruntea fiecărei unități de acest gen era un sangeacbei, care, sub raportul atribuțiilor, întrunea pe ale beilerbeului, raportate însă la teritoriul administrat. Unele sangeacuri au fost împărțite în unități administrative mai mici numite nahie.

Justiția a fost încredințată muftiului, care avea ca subalterni, adică judecători, mai mulți cadii; iar fiecare dintre aceștia avea o cază, cadă sau cadilic, adică o circumscripție asupra căreia își exercita jurisdicția sa atât asupra populației musulmane, cât și nemusulmane. Legea de bază în administrarea dreptății era Coranul, după care însă populația creștină rareori era îndreptățită.⁸

2. Situația economică

Baza vieții economice din pašalicul Timișoarei era agricultura, dar la nivelul ei era creșterea vitelor, apoi pescuitul etc. Populația autohtonă se îndeletnicea și cu vînatul, apicultura, creșterea vitelor. În orașe se practicau cele mai felurite meserii, cu predilecție artizanatul și mai ales orfevreria.

Înainte de a vorbi despre agricultură să vedem care era baza juridică a proprietății funciare în Banat în timpul stăpînirii turcești.

Teritoriile cucerite de către turci au devenit proprietatea statului. Partea cea mai mare a pămîntului era rezervată sultanului. Acest important lot se numea khas-i-padișah, iar veniturile rezultate de pe această proprietate serveau la întreținerea funcționarilor statului, civili și militari. O altă parte a pămîntului cucerit era lăsat spre a fi împărțit feudailor. De acesta beneficiau în primul rînd, demnitarii de la Poartă, ca marele vizir și guvernatorii din provincii (beilerbei, sangeacbei etc.). Ei erau numai beneficiari, uzufructuari, nu însă proprietari ai pămîntului primit, care rămînea în continuare al statului. Khasul feudal trebuia să aducă un venit de peste 100.000 de acce. De pildă, la 1619, khasul pașei de Timișoara aducea un venit de 210.000 acce, cel al sangeacbeului de Lipova de 207.000 de acce⁹. În rîndul al doilea urmau funcționarii provinciali (alaibei, ciauși ș.a.), care, de asemenea, primeau ca uzufruct moșii numite ziamet sau timar. Feudalul timariot avea obligația de a participa la război cu un cal și a aduce soldați în număr raportat la venitul apanajului său. Deținătorii celor două feluri de feude se numeau spahii. Denumirea s-a perpetuat în graiul bănățean ca spăie și spăilug, cu sensul de moșie.

Deosebit de felurile de proprietate amintită, sistemul feudal turcesc mai cunoștea două: mülk, proprietate particulară, mică și vacuf, ca fundație pentru întreținerea așezămintelor religioase, culturale, sau a instituțiilor cu caracter social, cum erau hanurile, spitalele (în care era primit oricine, indi-

⁸ Jenő Szentklaray, *Száz év Dél-Magyarország ujjab történetéből*, vol. I, Timișoara, 1879; Borovszky Samu, *Torontal vármegye* (Comitatul Torontal), Budapesta, ss. Lucrările de sinteză cuprind capitole speciale despre stăpînirea turcească în Banat.

⁹ L. Velics, E. Kammerer, *op. cit.*, p. 414; cf. M. Guboglu, *Călătoria lui Evlia Celebi în Banat*, în „Studii de istorie a Banatului”, vol. II, Timișoara, 1970, p. 29.

ferent de religie, sau condiție socială), școlile, colegiile, ospătăriile publice, cișmelele etc.

Încolțiți de imperiali, turcii au recurs la o reformă agrară cu scopul de a atrage populația autohtonă de partea lor. La 1690 sultanul a dat o iradea, prin care se împroprietăreau toți cei care lucrau pământul padișahului, precum și cei care dețineau parcele pe khasurile feudalilor. Astfel, țăraniii bănățeni, români, sârbi, și cițiva unguri deveneau proprietari de pământ.¹⁰

Agricultura constituia bogăția principală a populației din pašalicul Timișoarei, fiind cea mai producătoare de venit. Cifrele pe care le dă Evlia Celebi sînt de-a dreptul uluitoare. De pildă, pașa din Timișoara strîngea un venit de pe khasul său de 806.790 de acce, iar acesta nu era singurul; mir-i-liva din Cenad avea un khas care îi aducea venit de 40.000 de poveri de acce; beilul din Lipova avea un venit de 2.100.000 de acce.¹¹

În rînd cu agricultura, o altă ramură importantă a economiei bănățene era creșterea vitelor. Dezvoltarea ei se datorește împrejurării că impunerea se făcea diferențiat: pe oi și porci după capete, pentru celelalte animale — cai, boi, capre, bivoli — se plătea doar păscutul¹². Această înlesnire fiscală, apoi pășunile întinse ale solului bănățean au favorizat dezvoltarea creșterii vitelor. Numărul lor trebuie să fi fost într-adevăr foarte mare.

Legumicultura era, de asemenea, o îndeletnicire pe care bănățenii o practicau cu predilecție, fiindcă era mai lesnicioasă decît agricultura, aducea venit imediat și solicita investiții minime. Fertilitatea proverbială a solului bănățean și existența unei rețele de ape erau alți factori care au contribuit la dezvoltarea legumiculturii. Locuitorii s-au văzut stimulați în exercitarea ei odată cu începutul secolului al XVII-lea, cînd se produce o intensificare a schimbului marfă-bani. Evlia Celebi vorbește în termeni superlativi despre bogăția pieții bănățene cu produse legumicole. Ilustrativ în acest sens este cazul unui grădinar din Timișoara care obținea, între alte produse, și trufandale rare, lubenițe de cîte 14—15 ocale. De aceea, produsele sale erau apreciate pretutindeni, pînă la Belgrad, unde ajunseseră să se vîndă.¹³

Țăranii bănățeni cultivau pe întinderi mari cînepă și in care erau necesare industriei casnice, dar serveau și ca marfă de vînzare.¹⁴ Un alt produs căutat care era donat călugărilor din Peci este ceara de albine.¹⁵ Înserarea ei pe lista donațiilor primite atestă existența apiculturii într-un stadiu avansat.

În ce privește meseriile, ele erau exercitate la orașe și sate. În mediul rural se practicau acele meserii ale căror produse aveau căutare. De pildă,

¹⁰ Traian Birăescu, *Aspectul reformei agrare în jud. Severin*, în „Banatul de altădată”, vol. I, Timișoara, 1944, p. 578.

¹¹ M. Guboglu, *Călătoria...* p. 29, 52, 53.

¹² Rajko Veselinović, *Vojvodina, Serbia i Makedonia pod turskom vlašću u drugoj polovini XVII veka* (Voivodina, Serbia și Macedonia sub stăpînirea turcească în a doua jumătate a sec. al XVII-lea), Novi-Sad, 1960, p. 25.

¹³ Aurel Decei, *Cronica timișoreanului Elhâk Ibrahim Naimeddin Temesvarî* (Comunicare ținută la Societatea de istorie, filiala Timișoara, în 26.IX, 1969).

¹⁴ Rajko Veselinović, *op. cit.*, p. 31.

¹⁵ *Ibidem*, p. 28.

erau fierari, blănari, rogojinari, dulgheri, papucari, căruțași chiar argintari și aurari.¹⁶

În orașe meseriile erau în floare. Turcii transplantaseră în Banat aspectul oriental al orașelor, în care pe lângă obișnuitele meserii (de brutari, croitori, cizmari, giangii, tâmplari, curelari, măcelari, lăcătuși, funari etc.), se practicau: cuiungeria — arta de a confecționa din aramă obiecte de uz casnic, podoabe și pandantive; orfevreria; cordovaneria — arta de a lucra piei cu incrustații; industria textilelor fine de muselin, apoi bragageria, cafenea¹⁷ etc.

Comerțul se afla într-o fază superioară de dezvoltare. Turcii îi acordau atenție deosebită, luând măsuri de protejarea negustorilor pe drumurile nesigure, sau asigurându-le cazare în orașe. Evlia Celebi numără dughenele existente în fiecare oraș pe care-l cutreieră. La Timișoara a găsit peste 400, la Cenad peste 300, la Lipova peste 200 ș.a.¹⁸

Din descrierea mai multora din ele rezultă că peste tot era belșug de mărfuri de toate sorturile, mai ales de textile, de încălțăminte și alimente. Afirmațiile lui Celebi sînt confirmate și de alte mărturii ale călătorilor străini. Un document turcesc din 1573, dat de sultanul Selim, este o autorizație pe care o acordă, la cerere, negustorilor din Cluj și Turda de a veni la Timișoara pentru a face negoț¹⁹. Mai menționăm existența la Timișoara a două colonii de negustori raguzani²⁰.

Deosebit de comerțul care se exercita în orașe, tîrguri și sate, comerț de mare amploare se făcea la bîlciuri. Dintre acestea cel mai vestit era cel de la Arad. Aci se adunau, după spusele lui Celebi, 70—80.000 „de raia și beraia creștine” (cei din urmă reprezentau o categorie de țărani mai înstăriți). Bîlciul ținea 15 zile și avea administrație autonomă deși aparținea vilaetului Timișoara²¹.

Un alt articol foarte prețuit în Banat cu care se făcea comerț intens era sarea. Adusă cu corăbii de la Turda, pe Mureș, era depozitată la Lipova. Dincolo de zidurile cetății era așezată în nu mai puțin de 200 de depozite. De aci se expedia pe Mureș, pînă la Tisa, iar de acolo în Peninsula Balcanică, „provocînd belșug de sare în țările islamice”.²² Uneori sarea constituia etalon la tranzacții.

În perioada stăpînirii turcești nu se poate vorbi de o industrie în Banat. Exista însă la mijlocul secolului al XVII-lea o fabrică de praf de pușcă, care a funcționat la Timișoara pînă la alungarea turcilor. Se știe că era o întreprindere de stat și, se poate deduce, pe baza anumitor date, că era o fabrică importantă, aflîndu-se în atenția directă a sultanului. De aceea, se trimitea de la centru un funcționar superior care s-o administreze. Producția ei acoperea

¹⁶ *Ibidem*, p. 28—31.

¹⁷ Petar Skok, *Résetes de la langue turque dans les Balkans*, in „Revue internationale des études balkaniques”, II, Beograd, 1935, p. 247—260.

¹⁸ M. G u b o g l u, *Călătoria...* p. 38—45.

¹⁹ *I d e m*, *Catalogul documentelor turcești*, II, doc. 171.

²⁰ Coloman I u h a s z, *op. cit.*, p. 213.

²¹ M. G u b o g l u, *Călătoria...*, p. 42.

²² *Ibidem*, p. 44.

nu numai nevoile armatei turcești din Ungaria și Belgrad, ci satisfăcea și comenzi din puncte îndepărtate ale imperiului.

În istoriografia noastră este acreditată opinia potrivit căreia, în perioada stăpînirii turcești situația populației autohtone a fost mai grea ca oricînd și s-a înrăutățit continuu. Sînt însă motive să se creadă că au fost și scurte hiaturi în care a intervenit o relativă bunăstare. Tezaurile de monede găsite în diferite părți ale Banatului de vest — Sînpetru German, Bulgăruș, Cenad etc. —, monede turcești, dar mai ales apusene, de origine germană și olandeză, au o importanță deosebită fiindcă ilustrează o intensă circulație monetară, ca expresie a schimbului comercial marfă-bani²³. Importanța monedei străine constă în faptul că indică devalorizarea celei turcești.²⁴

De adevărată bunăstare materială se bucura însă numai pătura stăpînitoare. Faptul și-a găsit expresie în următoarea zicală, care circula în rîndul înalților demnitari de la Poartă: cel care cucerește Buda a dobîndit un oraș, iar cel ce cucerește Timișoara a ciștigat o țară.²⁵

Stăpînirea turcească a fost indiscutabil apăsătoare și abuzivă, mai ales în timpul pregătirilor pentru război. Există totuși cazuri de solitudine din partea autorităților centrale și locale, pentru „sărmana raia”. Edificațiile în privința comportării autorităților turcești față de raia este reclamația vizirului Silihtar Mehmed pașa din 19.VIII. 1674, prin care cere principelui Transilvaniei ca dijma să fie luată cu socoteală de nemeși, pentru a nu supăra „sărăcimea”. „Pămîntul și iobagii sînt ai puternicului împărat, dacă nu ar fi și în posesia acestora (a nemeșilor n.n.) nici nu s-ar cere dijma”. În încheiere, vizirul cerea o comportare mai omenească față de „biata raia” care suportă toate greutățile²⁶.

3. Clasele sociale

Marea majoritate a populației în perioada stăpînirii turcești era formată de țărănime, predominant românească, apoi sîrbească, venită în urma cotozirii Serbiei de către turci, și, într-o măsură extrem de redusă, maghiară. Ocupația ei de bază a fost agricultura, lucrînd khasurile sultanului, ale feodalilor turci, sau pe proprietățile vreunui vacuf. În toate cele trei cazuri, țărani erau în situația de clăcași. Sistemul feudal turcesc n-a recunoscut niciodată drepturile și privilegiile celor supuși, de aceea, fie țărani sau nobili, toți erau reduși la rolul amintit²⁷.

²³ G. Schiffmann, colecție numismatică particulară, la Periam, pe Mureș; R. Veselinovič, *op. cit.*, p. 27.

²⁴ R. Veselinovič, *op. cit.*, p. 35 În sec. al XV-lea aspra turcească cîntărea 107 gr. În sec. al XVII-lea a scăzut la 0,13 gr. Deci o depreciere considerabilă. La 1651 160 de asprii făcuți la Belgrad echivalau cu 1 ducat unguresc.

²⁵ Anton Petri, *op. cit.*, p. 16.

²⁶ M. Guboglu, *Catalogul documentelor...* vol., doc. 505

²⁷ Pesty Frigyes, *A Szörény Bánság és Szörény vármegye története*, (Istoria Banatului de Severin și a comitatului), I, Budapesta, 1887, p. 100.

Țăranii duceau o viață grea, fiind reduși la cvasiioabăgie. Situația lor nu era totuși pretutindeni aceeași; existau diferențe între țăranii de pe moșiile sultanului, cei pe moșiile feudalilor spahii și cei pe domeniile unui vacuf. Cei mai oropsiți erau cei de pe moșiile spahiilor, fiindcă aveau obligații atât față de propriul lor feudal, cât și față de stat. Pe lângă obligațiile în natură, darea în bani și prestațiile în muncă (culuc pentru întreținerea podurilor, a cetăților etc.), țăranii de pe moșiile spahiilor erau supuși exploataării cnezilor, voievozilor și inonjeciunilor din partea spahiilor și funcționarilor turci locali. Privite în general, obligațiile țăranilor nu erau insuportabile, unele din ele fiind reduse; comportarea însă arbitrară a celor amintiți era de nesuferit. Într-o situație ceva mai bună se aflau țăranii din satele unui vacuf.

La începutul stăpînirii turcești, țăranii de pe khasurile sultanului aveau, de asemenea, condiții mai ușoare de trai; curînd însă, slăbind puterea centrală, feudații spahii au început să încalce legile în vigoare, pretîndu-se la fel de fel de samavolnicii, urmărind mai ales să pună stăpînire fie pe țărani, fie pe satele din khasurile sultanului. Totuși aparatul administrativ turcesc era la data aceea încă destul de puternic, ca să poată reacționa, să ia măsurile de rigoare. La 1587, sultanul Murad al III-lea (1574—1595) porunca beglerbegului din Timișoara să sancționeze aspru pe toți aceia care „s-au abătut de la lege și au început să globească poporul la toate în folosul propriu”.²⁸

Din rîndul țăranimii erau unii care se îndeletniceau, pe lângă agricultură, și cu anumite meserii; mai tîrziu, începînd cu secolul al XVII-lea, ei vor renunța la agricultura și vor deveni meseriași. Din catastihul călugărilor de la Peci rezultă că erau fierari, blănari, dulgheri, papucari, rogojinari etc. Unii dintre ei erau relativ înstăriți, permițîndu-și să facă danii substanțiale.

O pătură socială relativ numeroasă era formată din cumeți, voievozi și cnezi. Cei dinții proveneau din rîndul consilierilor comunali care, datorită funcției pe care o aveau, s-au îmbogățit. Voievozii erau în număr mai redus. De obicei erau administratori la moșiile feudalilor turci. Cnezii erau frunțașii satului, cu funcția de primar. Puteau fi unul, doi, chiar trei cnezi într-un sat. Prezența unui asemenea număr a fost interpretată ca un declin al puterii lor.²⁹ Explicația este însă alta. Exigența crescîndă a spahiilor pentru încasarea dărilor și dijmelor i-a făcut să impună un număr mai mare de slujbași de acest gen.

Instituția cnezatului este cunoscută tuturor țărilor române. Cnezii au devenit o pătură socială înstărită înainte de formarea statelor feudale românești, ca stăpîni feudali în sate, fără privilegii deosebite, bucurîndu-se de unele avantaje materiale. După întemeierea statelor feudale, unii dintre cnezi au intrat în rîndul boierilor sau nobililor, în cazul Transilvaniei; alții, adică marea lor majoritate, au rămas în rîndul țăranimii, ca oameni liberi. Deși în ceea ce privește originea cnezatului există o identitate în toate țările române — cnezatul s-a născut în perioada migrațiilor popoarelor ca o instituție intermediară — totuși funcția socială a cnezilor a evoluat diferit în cele patru provincii românești: în Transilvania au devenit administratori ai domeniilor nobiliare;

²⁸ R. Veselinovič, *op. cit.*, p.56.

²⁹ *Ibidem*, p. 72—73.

în Moldova au dispărut în secolul al XVI-lea.; în Țara Românească au devenit țărani liberi; numai în Banat au urmat o evoluție proprie. Faptul se datorește unor condiții istorice determinante în care s-a dezvoltat această provincie românească. Deși nu identic, un climat analog a favorizat menținerea instituției cnezatului aci, unde s-au succedat stăpîniri străine, cum au fost cea ungu-rească, turcă, austriacă, apoi iarăși unguerească, care au menținut cnezatul ca o instituție necesară.³⁰

În perioada stăpînirii turcești, poziția cnezilor s-a consolidat. Feudalii turci trăiau la orașe, lăsînd în seama cnezilor toată greutatea strîngerii impozitelor și dărilor. În ce privește atribuția de judecător, cnezul a rămas în continuare să rezolve o seamă de pricini mărunte, în timp ce cadiului îi reveneau cele mari. Cît despre atribuția militară, pe care din vechime o aveau cnezii, aceasta a fost simțitor redusă, nu însă anihilată, fiindcă în sarcina cnezilor cădea recrutarea de mercenari, de martolozii, sau eventual să înarmeze chiar populația, în caz de mare ananghie.

În afară de țărănimă, de pătura cnezilor, voievozilor și cumeților, societatea bănățeană, musulmană și nemusulmană, se compunea din pătura mijlocie a meșteșugarilor, negustorilor, hagiilor și a unor literați, cum erau membrii clerului, învățătorii și profesorii, cronicarii, poezii, care trăiau la orașe.

Locuitorii orașelor, fiind considerați supuși direcți ai sultanului, erau liberi. De aceea, puteau exercita orice meserie sau negoț. La Timișoara erau, în afară de creștini, negustori turci și evrei. Existau și două colonii de raguzani, foarte bine organizați, dispunînd de clerul lor, ca și evreii și grecii³¹. La Lipova și Cenad trăiau bosnieci turciți.

Deasupra păturilor sociale amintite, active și producătoare, se afla o pătură de exploatare alcătuită din guvernatori—beilerbeii în funcție și pensionari, sangeacbei, personalul din anturajul lor, militar și civil care ajunsese foarte numeros, latifundiarii ziametelor și timarelor, clerul mare, care se înmulțise peste măsură. Numărul marilor latifundiari era relativ redus, fiind legat de funcții înalte care erau relativ puține la număr. În schimb, numărul spahiilor a crescut treptat. Din informațiile existente, puține și incomplete, rezultă că, dacă pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea el se ridica la vreo 30³², în a doua jumătate a secolului al XVII-lea depășea cifra de 2.200³³.

4. Fiscalitatea

Populația Banatului, musulmană și mai ales nemusulmană, era supusă la dări în bani, în natură și la prestație în muncă, numită culuc. Din prima categorie făceau parte haraciul, adică contribuția de „toleranță” pentru

³⁰ Th. N. Trapcea, *L'organisation „knéziale” au Banat du milieu du XVII-e siècle au debout du XIX-e*, în „Revue des études sud-est-européennes”, vol. III 1963, București, p. 140—141.

³¹ Coloman Iuhasz, *op. cit.*, p. 213.

³² Jenő Szentklaray, *op. cit.*, p. 111.

³³ M. Guboglu, *Călătoria...*, p. 29, 34, 42, 43, 49, 52, 57.

fiecare cap de locuitor; gizia care se da de fiecare poartă pentru pământul deținut; și bâdi-hava „nimicuri“ care constau din tot felul de taxe mărunte, cum era cea pentru căsătorie, pentru transcrierea pământurilor, pentru despăgubiri, pentru pagubele făcute pe câmp, pentru deschiderea succesiunii, pentru persoanele dispărute, pentru animalul găsit, pentru fugari etc. Țăranii erau supuși la bir pe grădini, pe oi și pe porci, pe coșuri de albine, plăteau dări pentru pășunatul vitelor³⁴.

În ceea ce privește obligațiile în natură, se dădea dijmă din cereale, fructe, legume, must, in, cânepă și fîn. Cea mai apăsătoare dintre aceste dări era din grâne, care, în anumite împrejurări, ajunge la 1/5 sau chiar la 1/2 din recoltă.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, turcii au supus țările balcanice, Ungaria și Banatul, la dări extraordinare (avarizuri), fiindcă aveau nevoie de bani pentru războiul din Creta și cel în pregătire cu Imperiul habsburgic. Darea de război (sefer filurisi) a fost ridicată de la 60 de aspri la 110 aspri³⁵. Dintr-un raport păstrat din această vreme privind haraciul și dările, pe care le plăteau locuitorii vilaetului Oradea și care poate fi luat ca termen de comparație pentru cel timișorean, rezultă că unui locuitor îi reveneau următoarele dări: 112,64 de aspri, 21,92 de kile de grâu, 3,51 de vedre de must etc.

În perioada amintită a existat tendința de a transforma în bani renta în natură, fiind o expresie a intensificării generale a schimbului marfă-bani. Evlia Celebi, referindu-se la încasările pe care le făcea defterdarul vilaetului timișan, spune că s-au strâns bani și dijme de la 36.000 de familii³⁶. Cifra poate fi acceptată fiindcă satele erau rare și mici, fiecare însumând 5—50 de case, rareori 100³⁷.

A treia categorie de contribuție la care era obligată populația, denumită culuc, se efectua pe proprietățile sultanului, ale marilor latifundiași și ale spahiilor. În mod obișnuit se lucrau trei zile pe an, dar spahii pretindeau mai mult, normau arbitrar lucrul ce trebuia efectuat și nu precizau termenul. De aceea, culucul era cea mai supărătoare dintre contribuții³⁸.

Agravarea situației țăranimii afecta administrația turcească. Zeci de sate se depopulau, locuitorii fugind în păduri, sau ascunzându-se între mlaștini, foarte numeroase și întinse la data aceea, constituind „zbuguri“ propice pentru refugiu. Au fost cazuri când într-o singură noapte sate întregi au fost părăsite de către locuitorii care, luându-și tot avutul, au fugit acolo unde îi ducea soarta³⁹.

În asemenea împrejurări, regiuni întinse rămâneau depopulate⁴⁰, vlăduind economia turcească și periclitând însăși existența armatei turcești. Atunci a fost luată o măsură salvatoare, o reformă de mare importanță eco-

³⁴ Jenő Szentklaray, *op. cit.*, p. 17 și R. Veselinovič, *op. cit.*, p. 36.

³⁵ R. Veselinovič, *op. cit.*, p. 31.

³⁶ J. Szentklaray, *op. cit.*, p. 18.

³⁷ L. Velics Antal — E. Kammerer, *op. cit.*, vol. II, p. 194—197.

³⁸ R. Veselinovič, *op. cit.*, p. 31—32.

³⁹ Jenő Szentklaray, *op. cit.*, p. 17—18.

⁴⁰ R. Veselinovič, *op. cit.*, p. 32—33.

nomică, cu repercusiuni asupra demografiei Banatului, care a influențat și asupra atitudinii viitoare a românilor față de cei doi beligeranți, turcii și austriecii. La 1690, printr-o iradea dată de sultan, populația nemusulmană a Banatului a fost declarată stăpînă pe pămîntul pe care-l lucra. Efectele acestei reforme n-au întîrziat să se arate: în primul an de la aplicarea ei populația a crescut cu 8.000 de locuitori; românii au început să-și schimbe atitudinea față de turci, devenind ostili imperialilor.⁴¹

5. Situația politică

Timișoara ajunsese încă spre sfîrșitul secolului al XIV-lea cetatea, apoi orașul cel mai important din Banat. Dacă sub raport demografic, al numărului de locuitori, sau al tradiției istorice, nu deținea înțietatea, în schimb sub raport militar, strategic, avea incontestabil această superioritate, fiindcă era la rîspîntia marilor drumuri și avea o poziție, între mlaștini și smîrcuri, greu de cucerit. De aceea, pentru turci Timișoara a constituit obiectivul principal în drumul lor spre centrul Europei. Odată ajunși s-o stăpînească, au trecut la refacerea cetății ruinate. Mii de țărani români au fost aduși cu forța și puși să construiască palisade și ziduri, după o manieră ingenioasă, adecuată condițiilor specifice ale terenului. Palisadele erau construite din lemn de stejar, aduse de locuitorii celor 70 de sate dimprejur.

Întreaga așezare a Timișoarei — castel, cetate, orașul cu cartierele sale — era înconjurată de brațe ale Timișului, respirate într-o mulțime de canale, mlaștini și bălți. Dar poziția singulară a cetății sugera lui Evlia Celebi o metaforă reușită, asemănînd-o cu o broască țestoasă (caplum bagea), care se sprijină pe patru picioare, adică bastioane. Cetatea avea cinci porți care, pentru a fi ocolite, necesitau o oră de mers⁴².

Pașalîcul Timișoarei era apărat de mai multe cetăți, din care cele mai importante erau: Lipova, Ciacova, Becicherec, apoi de la 1658, Lugoj și Caransebeș. Fiecare aveau cîte o garnizoană în raport cu capacitatea ei de apărare. Dintre ele, cea de la Lipova s-a păstrat aproape în forma ei originală.

După cucerirea Banatului, timp de patru decenii, turcii nu au acordat importanță deosebită apărării, de aceea n-au construit nimic. Garnizoanele din cetățile amintite însumau vreo 10.000 de soldați. Aceștia proveneau din rîndul armatei regulate a guvernatorului și din mercenari. Trupa guvernatorului avea un însemnat contingent de „poturge“, adică elemente turcite, care erau bosnieci, așezați mai ales la Lipova și Cenad. Începînd cu secolul al XVII-lea, turcii recurg la înrolarea de mercenari — gebeli, care îngroașă numărul garnizoanelor din cetățile bănățene, iar pentru serviciul de pază internă se folosesc de martólozi, adică creștini, care, în schimbul unor avantaje fiscale și materiale, făceau această slujbă.

La sfîrșitul secolului al XVI-lea, Imperiul otoman era confruntat cu serioase contradicții economice și sociale, iar pe plan extern cu amenințarea

⁴¹ Traian Birăescu, *op. cit.*, p. 576.

⁴² M. Guboglu, *Călătoria...*, p. 36—40.

din partea Imperiului habsburgic, reprezentat prin cele două ramuri ale sale, austriacă și spaniolă care nu renunțase la revendicările sale asupra Ungariei. Diplomația sa împreună cu papalitatea au reușit să organizeze „Liga creștină”, la care aderaseră, pe lângă unele puteri apusene, și țările române, Transilvania, Moldova și Țara Românească.

La știrea că principele Transilvaniei a aderat la Ligă, românii și sîrbii din Banat s-au răscolat (1594) și s-au adunat sub steagurile unor conducători locali ca Vlădică Teodor, Ioan din Lugoj, „bătrînul valah” Iancu, căpetenie de lotri, Măiuți și Doțian. Sub conducerea lor, răscoala au năvălit asupra turcilor și i-au alungat din mai multe cetăți de la Dunăre. Răscoala a cuprins pașalicul Timișoarei, iar răscoala au reperat în patru rînduri succese împotriva pașei și a sangeacbeilor săi. Totuși, ei nu se puteau susține fără un sprijin efectiv armat, de aceea s-au adresat lui Sigismund. Principele, preocupat însă de căsătoria sa, a întîrziat cu ajutorul promis. De aceea, răscoala au fost nimiciți la Becicherecul Mare. Abia în vara anului 1595, armata ardeleană condusă de banul Lugojului și Caransebeșului, George Borbély, a trecut la ofensivă și a cucerit cetățile Șoimuș, Șiria, Nădlac, Arad, Pincota și Lipova. Succesele reperate de ardeleni i-au alarmat pe turci, care s-au grăbit să întărească garnizoana din Timișoara și să înlocuiască pe comandantul ei cu altul mai destoinic.

În iunie 1596, sub zidurile Timișoarei, a apărut însuși Sigismund, cu o armată relativ numeroasă și o artilerie corespunzătoare. Totuși, el n-a putut cuceri cetatea, fiindcă a fost nevoit să facă față unui atac din partea tătarilor veniți în ajutorul asediaților; pe de altă parte, rezistența cetății a depășit așteptările comandantului. În asemenea condiții, asediul a fost ridicat, Sigismund declarînd că va reveni. La stăruința imperialilor el a trimis în toamna anului 1596 o nouă armată, sub conducerea lui Ștefan Iojica, cancelarul său, român de origine. Acesta era partizanul ideii de a păstra autonomia Transilvaniei, sprijinindu-se pe turci. Cu asemenea convingeri politice, Iojica a condus asediul fără tragere de inimă și la timpul oportun s-a retras.

A urmat o relativă epocă de liniște la fruntariile vilaetului Timișoarei, frămîntat însă de contradicții interne, provocate de nemulțumirile țăranilor, de răzmerițele lor, de acțiunile „răufăcătorilor”, de samavolniciile pașalelor și ale spahiilor. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Imperiul otoman a intrat într-o gravă criză economică. Pentru a ieși din ea, singura soluție pentru statul otoman, care trăia din exploatarea popoarelor supuse, era să treacă la noi cîtopiri prin reluarea războaielor de jaf⁴³. Susținătorul politicii războinice era marele vizir Mehmed Köprülü, cunoscut deopotrivă ca om de știință, pentru integritatea sa morală și dușman declarat al „ghiaurilor”. Prilejul pentru a provoca un război s-a ivit la 1658, în urma intervenției țărilor române în treburile Poloniei. Poarta se temea de o alianță a lor în frunte cu Transilvania, de aceea n-a pregetat s-o atace (1658). Lovită din

⁴³ Pentru evenimentele cuprinse între 1594–1600 vezi: P. P. Panaitescu cu Mihai Viteazul, București, 1936; T. H. N. Trăpcea, *Un bănășean cancelar ardelean, în luptă cu Habsburgii pentru autonomia Transilvaniei*, în „Anuarul Institutului de Istorie”, X, Cluj, 1969.

trei părți, aceasta a sucombat în cele din urmă. Köprölü numi atunci în locul lui Rakoczy al II-lea, pe Acațiu Barciai (Barcsai), care se obligă să cedeze cetățile de margine, Oradea, Ineu, Lugoj și Caransebeș; ultimele trei și teritoriul din jurul lor fură alipite pașalicului Timișoarei, pe cînd o fișie îngustă din Banatul răsăritean rămase principelui Transilvaniei ⁴⁴.

Perioada de timp care a urmat după evenimentele descrise și pînă la 1716, dată la care austriecii, conduși de renumitul general Eugeniu de Savoia, au cucerit Timișoara, este cea mai frămîntată din istoria pașalicului timișorean. Este perioada marilor lupte purtate pe teritoriul lui între turci și austrieci în cursul celor două războaie, primul de la 1683—1699 și al doilea de la 1716—1718. Dărilor extraordinare la care au fost supuși locuitorii, trecerea trupelor turcești, tătare, ale lui Tököly și cele austriece, însoțite de devastări cumplite, au secătuit populația și au obligat-o să apuce calea bejeniei. Zeci de sate au fost ruinate sau părăsite pentru totdeauna. Un cronicar turc, relatînd succesul turcilor de lîngă Lugoj (1695) împotriva generalului austriac Veterani, dă cifre impresionante despre numărul capetelor tăiate, satele revășite și miile de țărani pribegind care încotro ⁴⁵.

În cursul primului război austro-turc (1683—1699) s-au petrecut următoarele evenimente mai importante. Comandamentul superior austriac și-a concentrat toate eforturile ca să cucerească Belgradul care le deschidea drumul imperial spre Constantinopol. În urmărirea acestui obiectiv, Timișoara era lăsată în afara planului; se credea că izolată va cădea de la sine. Comandamentul amintit s-a înșelat, însă, fiindcă garnizoana turcă, în ciuda unor nemulțumiri interne, care au culminat în răzmerițe periculoase, a rezistat blocadei. Ea fusese aprovizionată din vreme cu cantități mari de alimente și muniții în vederea unui asediu mai îndelungat ⁴⁶.

Generalul Frederigo Veterani a fost singurul din ofițerii superiori austrieci care a intuit importanța strategică a cetății Timișoara, dar a comis greșeala, subestimîndu-i forța defensivă, de aceea a propus cucerirea ei printr-un atac prin surprindere. Proiectul său, deși a fost apreciat, nu a fost totuși pus în aplicare, iar Veterani a căzut victimă miopiei comandamentului austriac. Turcii, îngrămădind forțe puternice la Timișoara, au încercat să străpungă apărarea lui Veterani de lîngă Lugoj, spre a înainta în Transilvania. El a pierit în luptă, iar armata copleșită de superioritatea celei turcești a fost decimată. Sultanul a ocupat Lugojul și Caransebeșul.

În anul următor (1696), imperialii repurtară o strălucită biruință împotriva sultanului, care venea în ajutorul Timișoarei, asediată cu scopul de a-i atrage pe turci. În 1697, Eugeniu de Savoia cîștigă memorabila bătălie de la Zenta, în care marele vizir Köprölü, numit Elmas — „Diamantul“, pieri apărînd pe sultan. Acesta își căută scăpare la Timișoara, unde se adăposti un timp. Printre refugiații scăpați de la măcelul de la Zenta se afla Dimitrie

⁴⁴ Cevat Ustün, *1683 Varjana Leferi* (Asediul Vienei de la 1683), traducerea s-a făcut cu concursul dr. Aurel Decei, căruia pe această cale îi aduc din nou mulțumiri.

⁴⁵ Aurel Decei, *Sursele istorice turcești privind stăpînirea otomană asupra Banatului*, în „Studii de istorie a Banatului“, vol. II, 1970, p. 15.

⁴⁶ J. Szentkláray, *op. cit.*, p. 21.

Cantemir, viitorul domn al Moldovei. Înfrângerea catastrofală și debandada armatei turcești i-au inspirat ideea despre inevitabilul declin al puterii otomane, care s-a materializat în lucrarea „Incrementorum atque decrementorum Aulae Otomanicae”⁴⁷.

Războiul s-a încheiat prin pacea de la Carlovaț (1699). În baza prevederilor ei se lăsa turcilor numai o parte din pašalicul Timișoarei, situat la sud de Mureș.

Cele două puteri au încheiat pace, fiindcă se aflau la capătul eforturilor, fiecare însă cu gândul să reia ostilitățile: Turcia pentru a recuceri teritoriile pierdute, Austria pentru a-și continua expansiunea. În consecință, turcii au luat serioase măsuri de apărare. În primul deceniu al secolului al XVIII-lea, au făcut numeroase întăriri în breșele sistemului de apărare. În acest scop, au adus materiale de construcție, au recrutat meșteri, dulgheri și zidari, au făcut modificări în interiorul cetăților. O contribuție însemnată la renovarea cetății a dat-o Constantin Brîncoveanu, care a trimis sute de căruțe cu lemn de brad, transportat pe Dunăre și Tisa. Greutatea cea mai mare a căzut însă în spinarea locuitorilor din satele vecine Timișoarei care au fost obligați să aducă lemne de stejar, să efectueze muncă de salahor⁴⁸.

Invocînd războiul dus de Poartă împotriva venețienilor, aliați ai Imperiului, Curtea de la Viena, a declarat război Porții. La 5 august 1716, Eugeniu de Savoia a zdrobit armata turcă la Petruvaradin și s-a îndreptat spre Belgrad. De data aceasta nu s-a mai comis greșeala de a lăsa Timișoara în mâna turcilor. În ziua de 25 august, Savoia era în fața Timișoarei și a început asediul ei. Operațiile de cucerire au decurs în condiții extrem de grele. Ase-diul a durat 48 de zile.

Condițiile capitulării, formulate în opt puncte de Eugeniu de Savoia, au fost acceptabile, oferindu-li-se turcilor mijloace de transport pentru populația civilă și răniți. Ei au evacuat în grabă Timișoara. Se încheia astfel un capitol din istoria Banatului, istoria pašalicului de Timișoara, deși războiul a continuat pînă la 1718, dată la care s-a încheiat pacea de la Pojarevaț.*

⁴⁷ Virgil Căndea, *Dimitrie Cantemir și începuturile Chestiunii Orientale*, în lucrarea colectivă „Pagini din trecutul diplomației românești”, București, 1966, p. 193; cf. Fr. Griselin, *Istoria Banatului Timișan*, trad. de N. Bolocan, București, Timișoara, 1926, descrie amănunțit desfășurarea acestui război.

⁴⁸ J. Szentkláray, *op. cit.*, p. 26; cf. Șt. Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Brîncoveanu. Viața. Domnia. Epoca*, București, 1969, p. 162—163; Cf. M. Guboglu, *Catalogul...* II, doc. 687.

* N.B. La elaborarea articolului am ținut seama de recomandările dr. Al. Rusu. cunoscător al istoriei Banatului, pentru care îi aduc încă o dată mulțumiri colegiale.